

**EL *PSALTERIUM*, UN LLIBRE PER A PAPES,
REIS I BISBES**

CURT WITTLIN,

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

I CENTRE D'ESTUDIS FRANCESC EIXIMENIS

No és vergonyós que cinc-cents anys després dels estupends incunables del *Primer del Cristià* i del *Dotzè del Cristià* estampats per Llambert Palmart a València en tan sols dos anys, 1483 i 1484, no hagin eixit de les premses catalanes noves edicions eiximenianes que s'hi puguin comparar?

Amb aquest exordi no vull provocar ningú. El que estic fent és, primer, repetir una opinió del pare Martí de Barcelona (1928, reed. 1991, p. 239), el qual comparava les tres edicions de l'*Scala Dei* fetes a Barcelona entre el 1494 i el 1523 amb les edicions eiximenianes fragmentàries, o d'obres menors o apòcrifes, publicades en el seu temps. Segon, fer-vos una demostració de com s'ha de començar un discurs seguint el consell que Eiximenis ofereix en la seva *Ars Praedicandi populo*: «Numquam incipiendo loqui laudes auditores sicut multi dicunt, dicentes “Domini et dominae!”, vel “Bona gens!”, sed... statim incipias... et erumpas in verbum altum, vel in quodcumque aliud quod Deus te ministrabit.»¹

Malauradament, pocs oradors dels nostres temps poden comptar amb inspiració divina, per rebre la qual estan molt menys preparats que el nostre frare, a qui no faltaven mai mil idees sobre què escriure o de què parlar. És que ell fa el que descriu en el salm 103 del *Psalterium*: «Si scribam volo scribere de Jhesu, et si conferam, cogitem vel aliud faciam, primo volo nominare Jesum.»²

I aquesta és la clau per a entendre Eiximenis. Ell dedicava la seva vida a divulgar, a fer acceptar i implementar, la ideologia del cristianisme. Ja Antonio Nicolás, en la seva *Biblioteca Hispana Vetus* del 1696 (reed. Madrid, 1788, vol. 2, p. 180), havia descrit els escrits del nostre polígraf com un «varium opus theologico-politicum, vastum et eruditum, et vere christianum».

TOTA LA DOCTRINA D'EIXIMENIS EN UN MOT

I tant, *vastum!* Ja els contemporanis d'Eiximenis es queixaven de la «longuea» dels seus llibres, demanant-li que «els donàs doctrina *breu*, e en *breus* paraules». Aprenem això en la *Doctrina compendiosa*, encisadora obreta anònima que ens permet participar virtualment en una discussió entre un frare (sens dubte Eiximenis) i alguns ciutadans (sens dubte els jurats de València). En les actes d'aquella reunió, llegim que el frare oferí als seus interlocutors reduir a un sol mot totes les regles i normes que faran que la nostra cosa pública reflecteixi la *civitas*

1. «No comencis dient “Senyors i senyores”, ni “Bona gent”, ans llança-t'hi amb un mot acaparador, o qualsevol altre que Déu t'inspiri» (traducció meua, com en els casos següents). Acaba de sortir a l'editorial Eumo de Vic la traducció completa de l'*Art de predicació al poble* feta per Xavier Renedo. Per al text llatí, vegeu l'edició del pare Martí de Barcelona, OFM Cap., al vol. 2 de l'*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona 1936, p. 301-340.

2. «Si obro la boca, vull parlar de Jesús. Si em poso a escriure, vull escriure de Jesús. Si faig conversa, o reflexions, o el que sigui, sempre penso primer en Jesús.»

caelestis. «Val Déus!», exclamaren els consellers: «Quin mot poria ésser aquest que tant compregués? E dix lo frare: Veu'l-vos ací: Justícia.»³

Sí! La Justícia, ço és, el dret de tot ciutadà d'exigir que, en un país cristià, les lleis, divines i humanes, s'apliquin amb igual rigor al pobre i al ric, al feble i al poderós, a tots. La Justícia, que garanteix el dret de dir a un rei: «La fe nos has trencada, la fe te trencarem!» (*Dotzè* 160), o bé: «Si per ley te regisses jo t'appellaré rei» (*Dotzè* 161), i de recordar-li que un príncep que, patint una «nafra de cap», jura insensatament de no llevar un setge desesperat i posa tots els seus soldats a risc de destrucció, «orat és, e ja no deu ésser pus haüt per senyor ne per regidor» (*Dotzè* 299).⁴ La Justícia garanteix el dret de presentar al rei un quadern de greuges contra els seus oficials corruptes (per exemple, Bernat Metge, reincident) sense por que el seu ambaixador acabi a la presó, com va passar, el 1396, a l'advocat dels jurats de València, Ramon Soler, el millor candidat de ser l'autor de la *Doctrina compendiosa* anònima.

L'AJUDA DE DÉU CONTRA REIS I OFICIALS DOLENTS

El *Dotzè del Cristià* està ple d'afirmacions com les citades. A més, ofereix alguns exemples encoratjadors de com alguns súbdits, confiant que Déu ajuda els justos, havien aconseguit que el seu rei es corregís. Però en el llibre que escrigué després d'acabar el *Dotzè*, ço és, el *Llibre dels àngels*, un Eiximenis decebut de la «bestial paciència dels súbdits» (*Dotzè* 403) mostra al poble que no li queda més remei que «lleixar-ho tot a Déu» i esperar que Ell puneixi els reis que «non diligunt populum nec rem publicam» (*Pastorale* 36) i els oficials i els funcionaris «entesos a pendre dons e a corrompre tota justícia» (*Vida Christi* 4.57).⁵ Observem en el *Llibre dels àngels* un Eiximenis desil·lusionat —o, si voleu, més realista— que evita les *grans qüestions*. Ara recomana deixar-les, per exemple la de la successió del rei, «en les mans de Déu», i es refugia en l'escapatòria d'explicar al poble que Déu els ha donat regents dolents per punir-los pels seus pecats. Si encara els ofereix una mica d'esperança, ho fa d'una manera interessada. Els dóna, en el capítol

291

3. Cito segons la meua edició escolar editada per Denes, Paiporta i València, 2006, p. 44. En la introducció, explico per què Eiximenis no pot ser l'autor de l'obra, però el valencià Ramon Soler, sí.

4. És la situació del rei Pere el Cerimoniós (o el Cruel), que havia exclamat durant el setge de l'Alguer: «Havem acordat que us estem ací fins que hajam lo lloc... si los cavalls s'hi s'havien menjar.» Vegeu el nostre estudi «El rei Pirro de Roma en el "Dotzè del Cristià" de Francesc Eiximenis. Crítica encoberta de la política sarda del rei Pere de Catalunya», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 25, núm. 2 (1995), p. 647-657.

5. Per a dotzenes d'exemples més de crítiques d'Eiximenis contra els reis i els seus oficials, vegeu la meua antologia: «Eiximenis i la creença dels cerlitans que "cap rei es salvarà". *Dotzè*, 123, *Pastorale*, 36, *Vida de Jesucrist*, 4/57», a Germà COLÓN, Tomàs MARTÍNEZ i Maria Pilar PEREA (ed.), *La cultura catalana en projecció de futur: Homenatge a Josep Massot i Muntaner*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2004, p. 495-515.

V.29 del *Llibre dels àngels*,⁶ dos exemples de com podrien fer venir més aviat l'anhelat dia quan «los grans mals que han soferit han fi» i tots els oficials corruptes «morran a mala mort» i el rei abdicarà (i la seva mare «féu renovar tots los oficials de son regne»). Els conta que això havia passat en un regne que Déu amava molt «per la gran almoïna que s'hi fa, e per molta oració que s'hi ofer a Déu totjorn per moltes santes persones». He de recordar-vos que les «santes persones» es troben sobretot en convents on els frares no passen fam?

RESSONS DE FETS CONTEMPORANIS O AUTOBIOGRÀFICS

Ara, al *Psalterium*, col·lecció d'oracions i contemplacions escrites per Eiximenis durant l'última vintena d'anys de la seva vida, sí que torna a mencionar *grans qüestions*, però les demana a Déu, tot i saber que ell, pecador, no rebrà les respostes en aquesta vida. Una pregunta, la de la successió en el poder, la formula dues vegades. En el salm 37, una llista de vint-i-quatre «iudicia occulta divinae sapientiae», demana a Déu: «Quid est quod principari facis pessimos, et iustos vis subici illis?», que tradueixo per «Senyor, com és que fas regir els pitjors, i vols que els qui governarien amb més justícia els siguin sotmesos?» I en el salm 36 demana a Déu: «Cur praesidens infelix et miser ad regimen assumitur, et ad hoc dispositus semper vacat?», que crec que vol dir: «Per què deixes posar sobre el tron l'infant inapte i inútil, mentre que el que està millor disposat en queda eliminat?» Són traduccions una mica tendencioses (com vaig aprendre a fer estudiant les astúcies d'Eiximenis),⁷ d'acord amb la meua convicció que el nostre frare hauria preferit Martí en lloc de Joan com a successor del rei Pere.

Buscant al *Psalterium* ressons de fets contemporanis a l'autor, vaig trobar en el salm 328 una al·lusió als grans canvis profetats, també pel nostre frare, per a l'any 1400: «Quid proderit mihi quidquid huius saeculi potest dari ad centenarium annum futurum, ex quo transacta erunt omnia?», es demana l'autor. El copista del manuscrit B, escrivint després del 1400, salva aquesta frase, mentrestant provada falsa, canviant «erunt omnia» per «sunt omnia», ometent el mot «futurum» i donant a «saeculum» el sentit metafòric de «món». I així, l'any 1416, el frare jerònim Guillem Fontana, en la seva versió d'un centenar de salms que havia tret d'algun manuscrit emparentat amb el B del *Psalterium*, traduirà en el *Psaltiri*: «Què aprofitarà a mi tot quant aquest setgle me poria donar en cent anys, ni encara en mil? Car prestament les coses mundanals són passades e tornen en no-res.»⁸

6. Esperant l'edició crítica del llibre sencer a la sèrie de les «Obres de Francesc Eiximenis» que es publica a la Universitat de Girona, vegeu la meua edició del cinquè tractat, *De sanct Miquel arcàngel*, Barcelona, Curial, 1983, p. 100-103.

7. Vegeu la meua ponència «Com Eiximenis tradueix i interpreta "segons que em serà vajares que... sia pus profitós als lligents"», en premsa a les Actes de les Jornades internacionals dedicades a Eiximenis a la Universitat de Girona l'octubre de 2009.

8. L'edició d'un facsímil del manuscrit v del *Psalterium* que publicarà l'Acadèmia Valenciana de la Llengua oferirà també la meua edició anotada del *Psaltiri*, la qual cito ací.

Eiximenis, septuagenari, sí que preveia la fi del món, però del *seu* món, de la seva vida. En el *Psalterium*, hi ha una vintena de constatacions com «accessit antiquitas», «ecce mors i ostio», «in extremis laboro», «finis vitae meae iam proximus est» (208, 245, 268, 330). En els contextos, trobem reflexions sobre per què no ha aprofitat el temps passat per merèixer el cel i sobre com explicar que, en lloc de fer això, ha acumulat demèrits damnables. La resposta és sempre la mateixa, comparable amb el que han dit tants d'altres moralistes, però el nostre frare sap expressar-se de moltes maneres, mostrant la seva mestria lexical. Acumula una trentena d'adjectius del camp semàntic ètic al salm 187: «Imprudētissime vixi semper... , intemperatus, impatientissimus, iniustissimus, rebellis, superbissimus, iactor, hypocrita, falsarius, avarus, crudelis, immundus, rancorosus, invidus, malitiosus, vilis, gulosus, piger, mollis, suspiciosus, detractor, linguatus, pestifer, superstitiosus, irreverens, periurus, inobediens, mendax, et iusticiae inimicus». Podríem dir que en aquesta mena de passatges amplifica el patró que ofereix sant Agustí en les seves *Confessiones* 8.1: «adolescència mala... , joventut nefanda... , i amb el pas dels anys sempre pitjor vanitat». Sento un ressò d'això al *Psalterium* 262: «Transegi infantiam sine innocentia, pueritiam cum malitia, iuventutem cum grandi nequitia, et desperabilem senectutem.» Que es tracta d'un tòpic, ho veiem si hi contrastem el que el frare escriu al salm 59, on sí que trobem elements autobiogràfics: «Magnifice Conditor... A te corpus suscepi sanum... De parentibus bonis natus sum... Societatem bonorum mihi administrasti... et instructores ad plenum... Bona naturae et fortunae non negasti mihi.»⁹ Crec que ací el frare agraeix a Déu d'haver-li preservat la vida durant la gran mortaldat de la plaga bubònica del 1348, i als seus pares rics d'haver-li costejat els estudis en universitats llunyanes, com Oxford; viatges i estades per als quals no s'han trobat prou albarans en la documentació de la Cancelleria Reial, tot i que recentment s'ha descobert un albarà (de cinc florins d'or) relacionat amb el viatge del frare a la universitat de París.¹⁰

Les autoacusacions «genèriques» com la que hem vist adés es fan repetitives a la tercera part del *Psalterium*, intitulada «De ordinatione hominis viatoris». Quant a l'estructura, és comparable a un tractat de penitència. Entre la vintena d'oracions introductòries i de contrició, ens en sorprenen dues que semblen escrites pensant en el receptor de la primera versió del *Psalterium*, intitulada *Laudatorium*, ço és, Berenguer de Ribalta, des del 1404 bisbe de Tarassona. Aquest, mirant el salm 181, rubricat «Pro omni habente curam animarum», hi llegirà: «Ecce factus sum in caput gentium, qui numquam bene rexi meipsum!», i en el psalm següent recitarà: «Heu mihi, quia pauperes fame et frigore pereunt et ego crudelis non curo! Nec adverto quod eis succurrere obligor, ego qui bonis eorum depascor.»¹¹ No crec que Eiximenis insinuï ací que el bisbe hauria de confes-

9. «Creador meu, m'has donat un cos sa, bons pares, companyia de gent bona, i tants bons mestres. I no m'has denegat els dons que ens ofereixen la Natura i l'activitat humana.»

10. Vegeu Josep VILA, «El viatge de Francesc Eiximenis a París», *Quaderns de la Selva*, núm. 13 (2001), p. 265-267.

11. Traduccions des de la rúbrica: «Per a persones responsables de la salut espiritual

sar aquesta greu falta, però el posa sobre avís, recordant, com fa sovint, que els religiosos viuen a esquena del poble.

La vuitantena d'oracions que segueixen a la secció sobre la contrició són escrites majoritàriament en primera persona com a soliloquis, o en segona si es tracta de diàlegs d'un pecador amb la seva ànima, o de l'autor amb un pecador imaginari. Hi ofereix moltíssim material del qual tothom podrà treure elements aprofitables en la seva pròpia confessió. En la secció que podríem anomenar «reconciliació», llegim un salm intítulat «Deus diligit rem publicam» en què el nostre frare exclama: «O, si bonus fuisset, in quantis potuisset communitati satisfacere verbo, opere et exemplo!»¹² En la secció que he anomenat «satisfactio per orationem», trobem l'oració 288, «Pro populo», que comença «Salvum fac populum tuum, Domine, et benedic hereditati tuae!» Trobem en aquest salm més ressons bíblics que de costum (Salm 27,9; Job 4,19). Deu ser per recordar millor a Déu que un poble «qui domos habitant luteas» i al qual «corrumpit naturalis origo innata, imo et crassa ignorantia, et deicit fragilitas multiformis» no es deuria castigar si «nihil sentiunt de supernis». I el frare pregunta a Déu: «Quid igitur fiet istis nisi clementia tua iudicium temperet ac ab eis tuum furorem avertas, ad dictas miseras eorum attendendo?»¹⁵

SALMS AMB DUES VERSIONS

294

La secció final del *Psalterium* conté contemplacions dels novíssims. Havent llegit en l'*Ars praedicandi* la recomanació del frare «pro fine sermonis meliora reserva», posada en pràctica per ell mateix quan acabà el *Llibre de les dones* amb una descripció ditiràmica del paradís, ens sentim una mica decebuts de trobar en la darrera quarantena de salms certs aspectes de calaix de sastre. Observeu, per exemple, els paral·lelismes entre els salms 147 i 149. El primer comença amb «Sabbatizare tibi cupio et solum tibi vacare», i el segon amb «Festivare desidero et vacare ut soli Deo meo intendam.»¹⁴ En l'apartat central del primer, set frases comencen amb «Tunc», per exemple «Tunc excellentiam tuae divinitatis quantum sufficiam considerabo profundius.» El segon salm no empra l'artifici retòric d'inicis de frases repetits, però una frase sí que comença amb «Tunc», aquesta: «Tunc cogitabo attentius excellentiam Creatoris.» És evident que tenim ací dues

d'altri»; «Veus-me ara cap i guia d'altres, jo que mai no he sabut ni conduir-me a mi mateix»; «Ai de mi! Els pobres moren de fam i de fred, i això ni em té preocupat! I mai no hi penso, que jo visc dels seus delmes.»

12. «Déu estima la nostra ciutat i el nostre país»; «Si jo hagués actuat com cal, com hauria pogut ser útil als meus conciutadans amb el meu exemple, amb fets i amb paraules!»

13. «Salva el teu poble, Senyor, i beneeix els teus hereus!»; «Gent que viu en cabanes de fang, vençuts pels seus problemes genètics, abatuts per la ignorància i les seves febleses de tota mena, incapaços d'entendre el que hom els diu del Paradís. Què passarà amb ells, Senyor, si la teva clemència no et ret comprensiu i et fa alleujar les seves misèries?»

14. «Vull fer festa, no fer res més que celebrar Déu»; «Aleshores reflexionaré tant com podré sobre les excel·lències de la teva divinitat.»

idees, cada una formulada dues vegades fent *variatio sinonimica*. El mateix passa amb «sacrificia, oblationes et laudes... offeram» en un, i «offeram oblationes et sacrificia» en l'altre d'aquests dos salms; i també amb «profundum conscientiae meae discutiam» i «scrutabor meam conscientiam», i amb «occasiones peccatum maxime fugiam» i «studebo vitare omne promovens ad peccatum».

Aquestes dobles versions a base de l'ideari d'un sol salm ens fan reflexionar sobre l'evolució del *Psalterium*. Crec que Eiximenis havia escrit els seus salms en fulls solts, sigui per donar-los a persones a qui servia de conseller espiritual (per exemple, la reina Maria), o per a si mateix, per variar una mica la feina diària d'escriure tractats en llatí escolàstic per als seus estudiants de filosofia o teologia i llibres en català per al poble i els seus dirigents.¹⁵ Seguia l'atracció del llatí literari, d'un estil més alt. I així, reflexionant sobre com aprofitar els materials que ja tenia enllestits per als llibres quart a onzè del *Cristià* —«obra» planejada en tretze volums, però abandonada després de la mort del rei Pere tot i que en tretze llocs del *Primer* havia anunciat que parlaria de la *Vida del Salvador* al llibre *novè del Cristià*—,¹⁶ decidí escriure la *Vita Christi* en llatí. M'imagino que planejava imitar certes *Vitae* que havia vist en les quals cada capítol acaba amb una oració contemplativa, com en les *Vitae* escrites pel cartoixà Ludolf de Saxònia i per sant Bonaventura. Però el mestre racional, Pere d'Artés, li va demanar d'escriure la biografia de Jesús en la llengua del poble. El frare obeí, però m'imagino que mentre componia la *Vida* catalana redactava també oracions llatines sobre els temes que estava tractant en vulgar. Això explicaria per què «El *Psalterium*... i la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis són obres complementàries», com ho demostra magistralment Albert Hauf en el seu estudi intítulat amb la frase que acabo de citar. La seva conclusió és que aquestes dues obres són «com dues cares complementàries d'una mateixa moneda».¹⁷

295

ELS SEPTEM PSALMI

La hipòtesi dels salms en fulls solts ens ho fa més fàcil a l'hora d'opinar sobre quin llibre d'Eiximenis avui desconegut devia ser aquell text que en tres

15. Faig al·lusió a la *Summa philosophica* i a la *Summa theologica*. Fa l'efecte que Eiximenis aprofità els mateixos materials per a les dues sèries de publicacions. Això ho suggereix la nota al capítol 55 del *Terç* (per tant, al començament d'un llibre que tindrà 1.060 capítols), que «Dels remeis a purgar-se de la ignorància he parlat en el primer llibre de la primera part de la *Summa philosophica*, en el començament.» El que ha dit en el *Terç* «basta pels llecs», però «els estudiants i aquells qui pregonament cerquen ciència» vagin a la *Summa philosophica* I.1 (ed. del *Terç* pels caputxins Martí de Barcelona i Norbert d'Ordal, vol. 1, Barcelona, 1929, p. 162; del fragment de la *Summa* per León Amorós, OFM, *Analecta Franciscana Historica*, núm. 52 (1959), p. 178-203).

16. Aquests tretze anuncis es troben relacionats en el meu extens *Repertori de referències internes en les obres de Francesc Eiximenis*, dipositat a la xarxa Narpan (o fàcil de trobar demanant a Google «Referències internes»).

17. Albert HAUF, «El *Psalterium alias Laudatorium* i la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis, obres complementàries?», a *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. 18, 1983, p. 205-229.

inventaris antics surt com a obra seva: «Septem psalmi», «Expositio in psalmos penitentiales» o «Exposició dels set psalms penitencials».¹⁸ Sorprèn que en la contraguarda del manuscrit 464 de la Biblioteca de Catalunya, una còpia del *Laudatorium* del bisbe Ribalta, algú hagi escrit «Expositio in psalmos penitentiales, De laude Creatoris, De altitudine et excellentia Redemptoris, et De ordinatione vitae viatoris». El devocionari d'Eiximenis, tant en la primera versió com en la reedició augmentada i reestructurada anomenada *Psalterium*, tan sols té tres parts, anomenades per l'autor a la fi de la dedicatòria. D'altra banda, Guillem Fontana, traduint el 1416 un centenar de salms, anuncia en el seu salm 82 que a partir d'allà es basarà en «un petit llibre». Però els setze salms que segueixen no són els famosos set salms penitencials seleccionats per Cassiodor. Crec que són salms que Eiximenis havia tret de la seva col·lecció de salms en fulls solts per prestar-los a algun penitent. Aquest, o aquesta, abans de tornar-los a l'autor, que els incorporà en llocs dispersos en el *Psalterium*, els va copiar en un «petit llibre», llibre que després deixà copiar a d'altres.

DEL *LAUDATORIUM* DEL BISBE RIBALTA AL *PSALTERIUM* DEL PAPA BENET XIII I A LA CÒPIA DE GALA PER AL REI ALFONS V

Eiximenis, quan l'any 1404 vingué el moment de fer un obsequi al nou bisbe de Tarassona, Berenguer de Ribalta, comissari del papa Pero de Luna, va compilar un llibre amb unes cent quaranta oracions seves, entre les quals els setze salms per a penitents. Vist que molts salms a l'inici del llibre comencen amb «Laudatur», l'antologia rebé el nom de *Laudatorium*. Mort el bisbe, ja el 1405, el papa Benet demanà aquest llibre, referint-s'hi amb «*De Devotione editum a Francisco Eximini*». Li havien de contestar que no es podia trobar enlloc. Eiximenis, «relatione fidedigna informatus» que el papa s'interessava per les seves oracions, decidí fer per a ell un llibre nou, basat en la seva col·lecció completa de salms en fulls solts. Això explica, crec, per què l'ordre dels salms no és el mateix en el *Laudatorium* del 1404 i en la refosa per al papa. Més important: copiant ara més de tres-cents cinquanta salms, Eiximenis ha tingut la idea genial d'agrupar-los en tres grans cicles temàtics: el Creador, Jesucrist, l'home. Per a distingir el nou llibre del vell, tot recordant aquell, va intitular la nova col·lecció *Psalterium alias Laudatorium*. Aquest títol surt tan sols en el manuscrit v, còpia de gala que els valencians magnànims enviaren el 1443 al rei Alfons per felicitar-lo per la seva entrada triomfal a Nàpols. D'allà tornarà a València en mans de l'exiliat infant Ferran, duc de Calàbria, que el diposità al convent jerònim de Sant Miquel dels Reis que va fer construir per a ser-hi enterrat. A la catedral de València es conserva una altra còpia de gala del *Psalterium*. M'inclino a creure que és el llibre que Eiximenis havia enviat al papa Luna, o que li havia portat a Perpinyà en persona quan havia d'anar-hi per assistir al concili del 1408. El «*Psalterium* pa-

18. Vegeu Josep HERNANDO, «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle xv», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 26 (2007), p. 205-229.

triarche Jerolosimitani» esdevingué un dels llibres «qui portentur ubique pro servitio domini nostri papae Benedicti XIII». ¹⁹ L'haurà, doncs, acompanyat al seu reducte a Peníscola, i l'haurà heretat el seu successor, Gil Sanxis-Munyós. Em puc imaginar que aquest el vengué o obsequià a la seu de València poc abans d'abdicar per a evitar haver d'entregar-lo, amb tota la resta de la biblioteca expal, al comissari apostòlic. Aquest se l'hauria endut a França, però allà no s'ha trobat cap còpia del *Psalterium*.

EL VALOR ESTILÍSTIC I LITERARI DEL *PSALTERIUM*

Per acabar, parlem del valor literari del *Psalterium*. La mestria d'Eiximenis en el llatí d'estil alt no deixa de sorprendre. No correspon gens a la nostra idea del llatí medieval eclesiàstic, après en convents, usat com a *lingua franca* entre estudiants i religiosos de diferents nacions. On el deu haver après el nostre gironí?, amb qui?, en quins llibres? En l'inventari de la seva biblioteca fet després de la seva mort, no trobem ni un sol autor llatí clàssic, però sí quaranta volums de comentaris sobre les *Sentències*. ²⁰ Podem assumir que tenia el do de les llengües, que havia estat un bon estudiant, i probablement també bon professor, de *grammatica* i de retòrica.

La Bíblia —de la qual el frare haurà sabut citar de memòria grans parts, segurament tots els salms— és el llibre que més l'ha inspirat. Treu mots i expressions d'uns cent trenta salms, fent-ne cent setanta usos. No cita cap altre llibre en el *Psalterium*. Menciona una setantena de noms propis bíblics en uns cent seixanta llocs. No introdueix cap nom propi no bíblic. Igualment, per a evitar que el *Psalterium* tingués aspectes d'un tractat erudit, no cita la Bíblia indicant llibre i capítol, ni ho fa sempre literalment, sinó que resumeix o reformula la idea bíblica, probablement de memòria. Gairebé mai transcriu versets sencers, i prefereix encadenar idees i imatges bíbliques usant els seus propis mots.

297

EL SALM 2.46: SANT MATEU I EIXIMENIS CONTRA ELS FARISEUS DEL TEMPLE

I quan Eiximenis usa els seus propis mots hem d'estar atents a possibles manipulacions de la font. Crec que en tenim un exemple en el salm 119.

La rúbrica, inventada pel rubricador que havia llegit tan sols la primera ratlla del capítol, diu «De persecutione Cristi», però es tracta dels atacs verbals de Jesús contra els escribes i els fariseus hipòcrites al Temple, els «principes Sinagogae». El frare encadena, canviant-ne l'ordre, frases de Mateu en els capítols 21,12, 23,24 i 23,5-7. No fa realment citacions, sinó adaptacions. Mateu descriu

19. Vegeu Josep PERARNAU, «Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 1 (1982), p. 191-215.

20. Edició dels inventaris per Jacques Monfrin en un treball reimprès al vol. 1 dels *Studia bibliographica Francesc Eiximenis*, Girona, Universitat de Girona, 1991, p. 241-287.

com «Iesus... eiciebat vendentes et emedentes in templo»; el nostre frare interpel·la Jesús recordant-li: «Non permittebas quod in templo venderent nec emerent nec simoniaca exercerent.» Observeu l'afegitó «nec simoniaca exercent». Mateu continua: «et mensas nummulariorum et cathedras vendentium columbas evertit», però Eiximenis omet aquesta frase i salta als versets 23 i 24, on Mateu fa parlar Jesús: «Vae vobis, qui decimatis mentam et anethum et cuminum, et relinquisti quae graviora sunt legis: iudicium, et misericordiam et fidem / Duces caeci excolantes culicem, camelum autem gluttientes.» A això correspon, en el *Psalterium*: «Non patiebaris quod discutirent culicem et degluttirent camelum / nec quod decimarent mentham et cuminum, et quod dimitterent quae graviora sunt legis: fidem, iustitiam et iudicium.»

Observeu ací cinc punts: que el frare ha invertit els dos versets; que reprèn el «Non permittebas» de la seva frase anterior amb el sinònim «Non patiebaris»; que omet «anethum», «fonoll» (potser en ignorar aquest mot, usat tan sols ací en tota la Bíblia); que tradueix el mot «excolantes», 'que colen', per «discutirent», i que ha substituït «misericordiam» per «iustitiam». Aquest darrer canvi és significatiu. El nostre frare admet una Justícia sense misericòrdia, però no una misericòrdia injusta (com havia estat l'amnistia general per a tots els oficials reials processats el 1396, entre els quals Bernat Metge, acusat de corrupció ja el 1389). Tot i que és prou lliure, la traducció d'Eiximenis transmet bé el missatge: Jesús censura els qui «discuteixen detalls de menuderies, però s'empassen qüestions importants». Mantenint la construcció començada amb «non patiebaris quod...», el frare salta ara vint versets enrere i copia 23,5, canviant els verbs en indicatiu en verbs en subjuntiu —un canvi merament gramatical, permès a un traductor segons el nostre diu al pròleg del *Primer del Cristià*— i escriu: «nec quod dilatarent phylacteria sua et magnificarent fimbrias». Continua, repetint «nec quod», amb el verset 6, en què Jesús censura quatre coses que desitgen els fariseus, però el frare omet la segona: «primas cathedras in synagogis».

Ara, recordeu-vos que, citant el verset 21,12, Eiximenis havia omès la frase «et mensas nummulariorum et cathedras vendentium columbas evertit», ço és, l'al·lusió a les taules dels canvistes i als prestatges dels venedors de coloms. Però ressona en el seu cap l'expressió «cathedras vendentium» i acaba imaginant-se fariseus que venen i compren, no coloms, però sí càrrecs i oficis del Temple. Per al frare, els qui «amant primas cathedras in synagogis» són també els «cathedras vendentes», els qui «exercent simoniaca».

ELS PORCS METAFÒRICS DEL FILL PRÒDIG

Alguns lectors agrairan un exemple més fàcil del *modus operandi* del nostre frare. N'hi ha un en el salm 216. Comença amb els mots del salm bíblic 118,176: «Erravi sicut ovis quae periit.» «Errare» manté el sentit literal en la repetició de la idea amb «Fugitivus enim sum» i amb «Recessi a Te...», però esdevé figuratiu i moral combinant-se amb els mots que acaben la frase: «...in regionem longinquam, et dissipavi omnem substantiam donorum quae mihi dedisti». És la histò-

ria del fill pròdig segons Lluc 15,13-16. A continuació, el frare veu en els «porcs» que vigilava el fill una metàfora de «viltats»: «Ecce factus sum custos porcorum vilitatum mearum», però el copista del manuscrit B transcriu «...custos peccatorum et vilitatum mearum», que no té sentit, ni si llegíssim *peccatum*. Al verset 16, Eiximenis dóna al mot «siliquae», les ‘garrofes’ que mengen els porcs i el jove balafiador, el sentit figuratiu de ‘coses sense valor’, i fa dir al confessant: «ventrem vacuum non valeo satiari (ego) vilis».

ARTIFICIS ESTILÍSTICS

Hem topat ací amb un exemple de l'artifici estilístic més freqüent en el *Psalterium*: les al·literacions. Grups binaris com «pondus peccati, lubricus lectus, efflagitans fletibus, cura carnis, verax in verbis, fideliter famulari» abunden, i sèries més llargues no són rares: «me vas penitus vacuum video», «iuxta velle volo vivere», «saepe succumbit stulta sapientia» i «statis ad flatum temptantis turpiter cado», amb un bell *cursus* rítmic. En moltes oracions, el frare comença el paràgraf final interpellant Déu amb un epítet diví seguit d'una al·literació, i introdueix més al·literacions a la resta de l'apartat. Per exemple, «Plenitudo pietatis... , parcas ac protegas» (246), «Salus salvandorum... , sana me et sanabor quia tu solus...» (265), «firma... , Fortitudo... , nec deficere... fundamentum» (268), «Sapientia... , semper serviamus» (271), «Clementia... , compunge et concute» (119).

Sovint una sèrie de frases comencen amb el mateix mot o expressió. El salm 215 ofereix en tretze frases el mateix nombre de temes per a contemplacions, i totes comencen amb «Scimus...». Set frases en el salm 3280 comencen amb «Scis quod cupiam...». Semblantment, es repeteixen exclamacions com «Utinam...!», «Miserere...!», «Memento...!», o preguntes com «Quid est quod...?» o «Cur...?». Aquest estil és portat a l'extrem al salm 28, en el qual la pregunta «Et unde, bone et optime Domine...?», seguida d'al·lusions als seus innombrables misteris i secrets, és repetida catorze vegades, i sempre contestada amb «Certe, a tua bonitate», nom qualificat en cada resposta amb un adjectiu diferent, adjectius que amb les seves inicials formen un abecedari gairebé complet: «altissima / beatissima / clarificanda / divinissima / karissima / potentissima»). Són abecedaris complets els salms 42 i 173.

El molt treballat salm «teològic» 2, sobre la Trinitat, permet observar encara més artificis retòrics. Els apartats 2, 3 i 4 comencen amb «Ibi» ('en la Trinitat'). En el cinquè, quatre frases llargues comencen amb «Haec est», i cada una ofereix quatre elements començats amb «omnium», seguit d'un nom en genitiu plural acabat en *-ium*, seguit d'una combinació d'un nom i un adjectiu, els dos bisil·làbics, en un ritme trocaic: «Haec est omnium scibilium ars expressa, omnium diligibilium ordo fixus, omnium inscrutabilium mare magnum, et omnium iudicabilium rectitudo», i així dotze idees més.

En el sisè apartat, l'autor usa nou vegades l'estructura «Hic summus A habet B», on cada A és un nom bisil·làbic acabat en *-or*, i cada B un nom bisil·làbic acabat en *-m*: «Hic summus amor habet fontem, et summus ardor habet flam-

mam, et summus fulgor habet solem», etc. El ritme es trenca quan arribem a «Hic excessive aspicitur...», però l'autor introdueix ara nous artificis retòrics. Els noms que segueixen, sempre en la forma del genitiu, tenen quatre o cinc síl·labes, però els noms amb els quals es combinen tan sols en tenen dues: «primi-tatis ordo, aequalitatis libra, profunditatis gurgis, caritatis fornax», etc. Després de cinc «Hic» seguits de noms, ve un «Hic» seguit de quatre sintagmes contenint verbs, que no són sinònims, però que tenen la mateixa expressivitat: «silet, stupet, tremet, fervet». Un darrer «Hic» obre una llista de vuit coses que «summe reverentur»: «patriarchum chorus, et apostolorum ordo, et angelicus sonus, et seraphicus clamor», etc.

DESCRIPCIONS EXUBERANTS DEL PARADÍS, SÍ; HIMNES, NO

Admirant aquesta mestria del nostre frare, comencem a demanar-nos per què no ha provat mai, sembla, d'escriure poesies i himnes. Li hauria costat poc presentar gran part del material ofert en el citat salm 2 en forma d'un himne, escrivint-hi, per exemple, *Silet chorus angelorum, stupet status viatorum, tremet fundus infernorum, fervet turba devotorum*. El fet és que per arribar a aquesta «hinnificació» tan sols feia falta eliminar tres «et» i substituir *fundus* per «abyssus» i *turba* per «tota plebs». El ritme l'hauria pogut manllevar a l'himne del qual copia el primer versicle a l'inici del seu salm 140: «Surgit Christus cum trophaeo, iam ex agno factus leo.» No em puc creure que no hagi sentit la força vital, humana, cristiana que sorgeix amb aquests mots. Ell, que s'imagina que «en paradís ha cants e balls e jocs e ris», com diu en el diti-ràmbic capítol 391 del *Llibre de les dones*, reprenent aquesta idea en el seu salm 44, penúltim de la primera part del *Psalterium*, part que acaba igualment d'una manera extàtica.

Combinant la informació d'aquests dos capítols podem resumir que Eiximenis s'imagina que Déu ha encarregat a un àngel serafí d'organitzar la música celestial, de dirigir els cors dels àngels i els patriarques, de coreografiar els ballets dels dansaires, els quals, amb les seves danses, suggereixen idees filosòfiques, per exemple, dansant drets, la Justícia. I aquest director d'activitats artísticolúdiques paradisiàques ha de planejar-ho tot de manera que mai no hi hagi repeticions.

Per acabar, faré el que recomana Eiximenis: «pro fine sermonis meliora preserva». I no podré fer res millor que donar la paraula al mestre mateix i citar, abreujant-lo, el suara mencionat capítol 391 del *Llibre de les dones*:

Com en Paradís ha cants e balls e rís

Els balls seran formats en diverses espècies de figures geomètriques: ball lonch..., redó..., triangular..., quadrat. E los balls respondran als cants, e los cants als balls. Cant cantaran de lleis, faran balls plans e drets. Cant canten de amors, lavors tots salten e-s leven en alt a manera de flames de foch, a dar entendre que, tocats de aquella sobirana amor de Déu són axí ardens e fervents e luens com lo foch. Aprés hi ha jocs...: Un sant, volent glorificar Déu, saltarà de orient

a ponent, e de migjorn a tremuntana, ensenyant los dons reebuts de Déu. Après hi ha ris, ço és esguards enamorats e amorosos e falaguers, ab sobirana dolçor, e nedeia e honestat de penses.

I per a escoltar-lo com parla del mateix tema en llatí, copiem ara el salm 44:

Hic laudatur Deus in angelo principe laudis paradisi

Utinam cognoscerem principem laudis caelestis, ut ipsum laudarem, amarem ac eum prae aliis principibus supernis iugiter honorarem! Scriptum est quod est de ordine seraphin, admirabilis et per excessum in tuo amore incensus. Eius est moras temporum tuae laudis distinguere et discretissime mensurare; secundum tuas excellentias variare laudes, imo et modos laudandi caelesti curiae proponere miro stilo; multiplicare melodias correspondentes materiis laudum, et numquam repetere idem. O quam reverens officium, ut creatura deputetur soli gloriae sui Conditoris insistere iugiter et servire! Et habeat ex officio ordinare tripudia et ludos quibus aeterna sapientia semper ludit, ac distincte proponere civibus paradisi. O quando ista videbo?, ut iocundus in iubilo laudem te quando astra matutina haec agunt; et omnes filii Dei unico amoris hyatu proclamant et tibi reverenter insiliunt, dicentes: sanctus, dominus Deus sabaoth, sanctus, sanctus! Numquid illud tempus iocunditatis aspiciam, ut contempler regem gloriae in sua magestate sic a tota caelesti curia honoratum?

Immensa Iocunditas, concede me in illa beatifica iocunditate te perfrui sine fine. Et ibi me de torrente voluptatis tuae potare digneris uberrime, qui hic in tanta miseria semper vixi. Et merear cum illa societate felici te semper laudare, et tibi semper servire plenissime, qui hic tibi miserabiliter deservivi.

301

I oferim, finalment, la primera edició moderna de la traducció que va fer d'aquest salm el frare jerònim Guillem Fontana l'any 1416:

Ara m'hagués fet nostre senyor Déu tanta de gràcia que yo conegués perfetament lo príncep de la laor celestial de paradís, per tal que aquell lohàs e amàs, e aquell continuadament honràs, ensemps ab los benaventurats sperits celestials! Escrit és que aquell sagrat príncep és de l'orde dels seraphins, lo qual és scalfat excessivament en la incomprehensible amor de nostre senyor Déu. A aquell príncep gloriós se pertany que faça distinció dels temps congruens a la Tua lahor, e mesur aquells distintament e fort sàvia, [e] que faça variació de les Tues lahors segons les Tues incomprehensibles excel·lències. Hoc encara li pertany de proposar, per meravellós stil e ordinació, a tota la cort celestial, les diversitats e maneres de la tua lahor. A aquell, encara, se pertany multiplicar melodies de cants correspondents a les dites lahors, e jamás no repetir aquells cants. O! E quant és reverent aquell solempnial offici, que la creatura sia deputada solament a glorificar lo seu Creador, e estar aquí contínuament servint e exalçant Aquell! A aquell reverent príncep se pertany de ordenar los balls e alegries entre los ciutadans de paradís, los quals la eternal Saviesa empertostemps ha per agradables, e ha ordonat que incessantment sien proposats als gloriosos ciutadans de paradís. O Senyor meu, ¿e quant serà aquell dia que yo veuré totes aquestes coses?, per ço que ab singular alegria lou a tu en tan so-

lempnial festa, e vege com tots los sants de paradís²¹ celebren tan gloriosa solemnitat; e vege e hoje enaprés com tots los fills de Déu ab una singularitat de amor²² criden, e a tu melodiosament canten, dients: «Sant és nostre senyor Déu, senyor de les batalles, sant és!, sant és!» E donchs serà feta a mi tan especial gràcia que yo meresca veure aquell temps de jocunditat e de alegria, que contemple lo Rey de glòria estant en la sua inrecomtable magestat, lo qual axí és honrat per tota la cort celestial.

O Príncep gloriós e senyor Déu meu, qui ést inmensa alegria: plàcia-t que m vulles fer tanta de gràcia que yo puscha ésser perdurablement sadollat de la tua sagrada presència e molt solemnial alegria! E aquí me vulles sadollar abundantament de les tues incomprehensibles riqueses,²³ qui en tanta necessitat e misèria són viscut tostemps en aquest món; e merescha eternalment a Tu servir, ensemps ab aquella companyia celestial tan benaventurada, pus que²⁴ ací en aquest món axí desastrugament e pereosa t'he servit.

M'agrada pensar que Eiximenis, ja des de fa sis-cents anys, participa amb molt d'entusiasme en aquestes jocunditats jubilants. Fins i tot tinc la impressió que ell espera poder impressionar Déu amb els seus propis cants, danses i salts. Vella fantasia que li havia suggerit en el salm 62 del *Psalterium* la pregunta següent per a Déu: «Quid est quod praesens vita sit tempus meriti et non sequens, cum tamen ibi sit maior scientia, et voluntatis melior dispositio, si Tu velles?»²⁵ Els teòlegs diran que és una pregunta absurda, però jo comparteixo la fe del nostre frare que sí, que Déu, un dia, ens aclarirà totes les preguntes, banals o transcendents, que ens han preocupat durant les nostres curtes vides.

BIBLIOGRAFIA

- EIXIMENIS, Francesc. *Psalterium alias Laudatorium*. Ed. a cura de Curt Wittlin, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1988. (Studies and Texts; 87)
- Francesc Eiximenis: *Studia bibliographica*. Reimpressions. Girona: Col·legi Universitari de Girona: Diputació de Girona, 1991.
- HAUF, Albert. «El *Psalterium alias Laudatorium* i la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis, obres complementàries?». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. 18, 1980, p. 205-229.
- HERNANDO, Josep. «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 26 (2007).

21. «Astra matutina». Eiximenis, *Primer* 9, tradueix Job 38.7 amb «tots los sants àngels, comparats a steles».

22. Llatí «unico amoris hyatu» 'obrint la boca amb un sol so d'amor'. 'Canten': llatí «insiliunt» 'fan salts'.

23. 'Sadollar...': imatges més intenses (místiques) en llatí: «me de torrente voluptatis tuae potare digneris uberrime».

24. «pus que» no correspon bé al simple «qui» 'jo qui'.

25. «Com és, Senyor, que ens hem de guanyar el cel en aquesta vida i no en l'altra, quan ho entendrem tot millor i hi estarem més ben disposats i motivats?»

- MONFRIN, Jacques. «La Bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)» (1967). Reedició a: *Francesc Eiximenis: Studia bibliographica* (1991).
- PERARNAU, Josep. «Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 1 (1982), p. 191-215.
- WITTLIN, Curt. «Un centenar de oraciones del *Psalterium alias Laudatorium* de Francesc Eiximenis traducidas al catalán por Guillem Fontana en 1416». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. XLI (1988), p. 163-190.